

Het Expertisecentrum Ontwikkeling, Opvang en Onderwijs voor 0-12 jarigen (EC O3)

Het Expertisecentrum Ontwikkeling, Opvang en Onderwijs voor 0-12 jarigen (EC O3) is een initiatief van het Kohnstamm Instituut, Sardes en het Nederlands Jeugdinstituut/NJi. Doel van dit expertisecentrum is het bevorderen, bundelen en verspreiden van kennis over ontwikkeling, opvang en onderwijs in de leeftijd van 0-12 jaar. EC O3 fungeert ook als verzamelplek voor praktijkgerichte onderzoeksvragen die in het werkveld leven en koppelt deze terug naar de wetenschap. Zo worden wetenschap, praktijk en beleid verbonden.

In de factsheets van EC O3 vindt u actuele feiten en cijfers over een thema waar het expertisecentrum zich mee bezig houdt. De informatie is vooral bedoeld voor onderzoekers en medewerkers die een kort overzicht willen van de stand van zaken over het betreffende onderwerp.

Kijk voor meer informatie op www.eco3.nl.

Kwaliteit kinderopvang in Nederland

Inleiding

Kinderopvang kan een positieve invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen, mits die opvang van goede kwaliteit is. Wat bepaalt de kwaliteit van de kinderopvang? Hoe staat het met de kwaliteit van de kinderopvang? En wat wordt er gedaan om de kwaliteit van de kinderopvang te verbeteren? Over deze vragen geeft de factsheet 'Kwaliteit kinderopvang in Nederland' informatie.

Het gaat over de kwaliteit van drie vormen van kinderopvang:

- *Kinderdagverblijven*: bestemd voor kinderen tussen 0 en 4 jaar
- *Buitenschoolse opvang*: bedoeld voor kinderen van 4 t/m 12 jaar
- *Gastouderopvang*: voor 0 t/m 12-jarigen, opvang in een huiselijke setting

Kinderdagverblijven zijn meestal gehuisvest in zelfstandige gebouwen. Buitenschoolse opvang wordt vaak in of in de nabijheid van basisscholen georganiseerd. Gastouderopvang wordt geregeld via bemiddeling door een gastouderbureau.

Inhoud

- Inleiding 1
- Wat bepaalt de kwaliteit van de kinderopvang? 2
- Hoe staat het met de kwaliteit van de kinderopvang? 4
- Hoe wordt de kwaliteit in stand gehouden en verbeterd? 5
- Bronnen 7

In de afgelopen jaren is de vraag naar kinderopvang explosief gestegen. De verwachting is dat de vraag naar kinderopvang vanaf 2011 voorlopig zal stabiliseren. Dit heeft gedeeltelijk te maken met de aangekondigde prijsverhoging voor ouders. Ook daling van het aantal nieuwgeborenen speelt hierbij een rol (Buitenhek Management & Consult, 2009).

Kinderopvang kan een positieve invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen, mits die kinderopvang van goede kwaliteit is. Wat bepaalt de kwaliteit van de kinderopvang? Hoe staat het ervoor met de kwaliteit in Nederland? En wat wordt er gedaan om de kwaliteit van de kinderopvang te behouden en te verbeteren? Over deze drie vragen gaat de factsheet 'Kwaliteit kinderopvang in Nederland'.

Feiten en cijfers 2010	
Aantal kinderen in kinderdagverblijven	343.000
Aantal kinderen in buitenschoolse opvang	276.000
Aantal kinderen in gastouderopvang 0-4 jaar	106.000
Aantal kinderen in gastouderopvang 4-13 jaar	77.000
Totaal aantal kinderen in kinderopvang	802.000
Bron: Ministerie OCW, 2010.	

Wat bepaalt de kwaliteit van kinderopvang?

Wetenschappers uit verschillende landen stemmen redelijk overeen over de belangrijkste indicatoren die de kwaliteit van kinderopvang bepalen (Unicef, 2009). De kwaliteit van de interacties tussen pedagogisch medewerkers en kinderen zijn de belangrijkste factor. Daarnaast wijzen alle wetenschappers op de groepsgrootte en de leidster-kind ratio. En ten derde is het opleidingsniveau van de pedagogische medewerkers bepalend voor de kwaliteit.

Positieve interacties zijn het belangrijkste

De kwaliteit van de kinderopvang valt of staat met de (aanhoudende zorg voor de) professionaliteit van de pedagogisch medewerkers. Ook in buitenlands onderzoek maakt de kwaliteit van de pedagogisch medewerker het verschil (Elliot, 2006; Fukkink & Lont, 2007). Daarbij gaat het vooral om

Peuters

Voor kinderen vanaf 1 ½ à 2 jaar wordt in veel wetenschappelijk onderzoek wordt een positief verband aangetoond tussen het bezoeken van kinderopvang van goede kwaliteit en een betere cognitieve ontwikkeling. Dit effect is sterker bij kinderen die thuis weinig bagage meekrijgen voor hun ontwikkeling (Unicef, 2009).

de werkwijze met de kinderen. Een warme en ondersteunende houding, oog hebben voor signalen van kinderen, ruimte geven voor eigen initiatieven, houvast geven en grenzen stellen, praten met het kind, aandacht voor zijn ontwikkelingsbehoefte, hulp bij het leggen van positieve contacten met leeftijdgenoten: dat is waar het vooral om draait in het werk van de pedagogisch medewerkers. Hiermee bieden zij de nodige veiligheid en stimulans. Het gaat zowel om positieve interacties met individuele kinderen als ook om de zorg voor een gezellige groepssfeer (Ahnert, 2006). Kinderen ontwikkelen zich het beste in een groep met positieve onderlinge relaties (van der Ploeg, 1994). Dat geldt voor baby's, peuters en schoolkinderen.

Zes interactievaardigheden

Emotionele veiligheid bieden

Autonomie respecteren

Leiding geven en structuur bieden

Informatie en uitleg geven

Ontwikkeling stimuleren

Interacties in de groep begeleiden

Bron: NCKO kwaliteitsmonitor (2009).

Eisen aan de groepssamenstelling zijn ook belangrijk

Niet te grote groepen, voldoende pedagogisch medewerkers, een vaste kern van kinderen in de groep en een vaste band tussen de pedagogisch medewerker en de groep: dit zijn de belangrijkste kwaliteitseisen aan de groepsamenstelling. Deze factoren worden vaak aangeduid met de volgende termen: groeps grootte, leidster-kindratio, groepsstabiliteit en stafstabiliteit. De interacties tussen de pedagogisch medewerker en de kinderen komen beter tot hun recht in niet te grote groepen en niet te veel kinderen per pedagogisch medewerker. In grotere groepen ontstaat eerder het risico op overprikkeling. De groepsamenstelling wordt in Nederland gereguleerd door het stellen van een maximum aan de leidster-kindratio en de groeps grootte. Hierbij geldt: hoe jonger de kinderen hoe minder kinderen per pedagogisch medewerker en hoe kleiner de maximale groepsomvang.

Beroepskracht-kindratio en groeps grootte per leeftijd

Per 1-1-2011 worden de volgende maxima gesteld:

0-1 jaar	4 kinderen per pedagogisch medewerker
1-2 jaar	5 kinderen per pedagogisch medewerker
2-3 jaar	6 kinderen per pedagogisch medewerker
3-4 jaar	8 kinderen per pedagogisch medewerker
4-8 jaar	10 kinderen per pedagogisch medewerker
8-12 jaar	15 kinderen per pedagogisch medewerker

Maximale groeps grootte

0-1 jaar	12 kinderen
1-4 jaar	16 kinderen
4-8 jaar	20 kinderen
8-12 jaar	30 kinderen

Bron: *Beleidsregels kwaliteit kinderopvang, ministerie OCW 2008.*

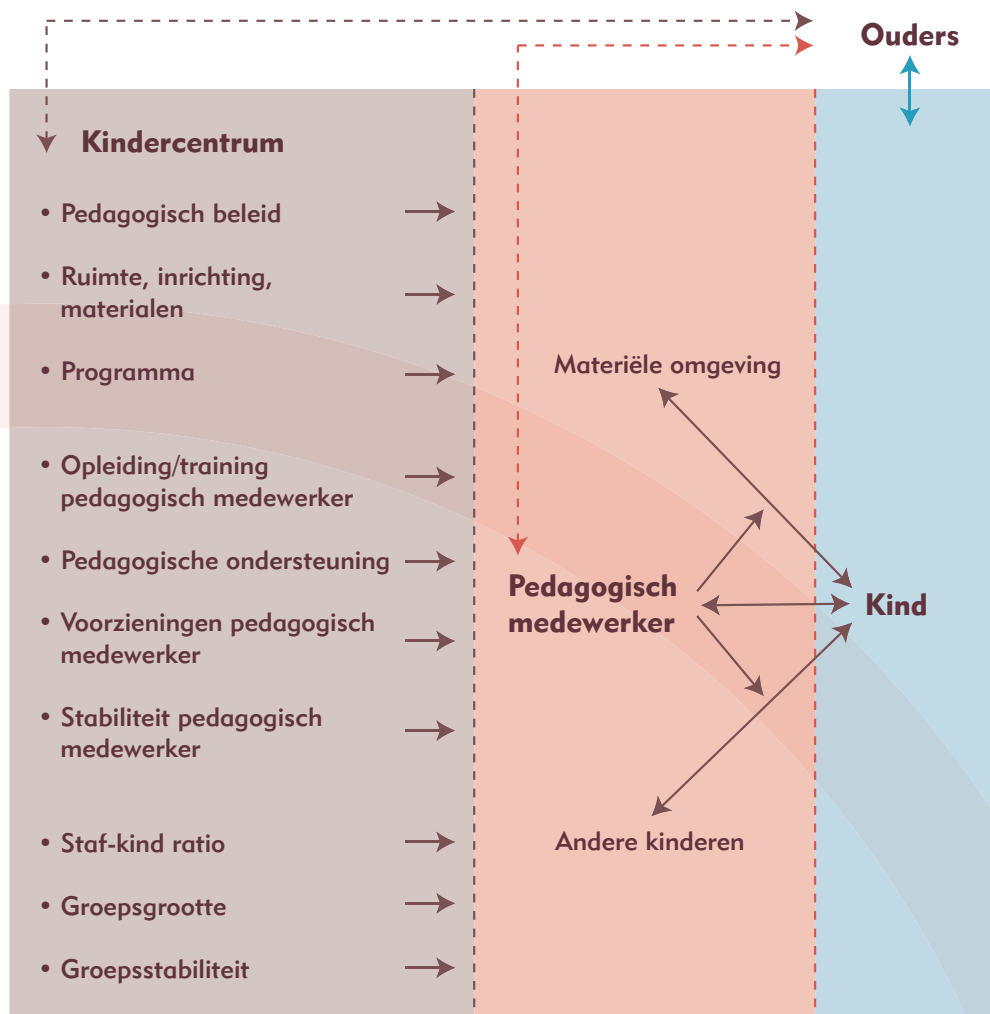
Aan de groepsstabiliteit (de mate waarin kinderen in vaste groepen zitten) en de stafstabiliteit (de mate waarin kinderen vaste pedagogisch medewerkers hebben) worden minder duidelijke regels gesteld. In de beleidsregels kwaliteit kinderopvang staat dat een kind per week niet meer dan drie vaste pedagogisch medewerkers kan hebben.

Opleiding bepaalt een deel van de kwaliteit

Voldoende en gerichte opleiding van de pedagogische medewerkers is de derde kwaliteitsfactor waarover in de wetenschap brede overeenstemming bestaat. Voldoende opleiding stelt pedagogische medewerkers in staat om boven het intuïtief of routinematig werken uit te stijgen en te reflecteren over hun aanbod en aanpak (Peeters, 2008). De pedagogische kwaliteit is hoger in groepen van kinderdagverblijven met beter gekwalificeerd en geschoold personeel. Die hogere kwaliteit blijkt uit de aanwezigheid van

Baby's

Onderzoek in Amerika heeft aangetoond dat kinderen die veel (meer dan 30 uur per week) en op jonge leeftijd (voor de eerste verjaardag) naar een kinderdagverblijf gaan, meer kans hebben op gedragsproblematiek (ongehoorzaamheid) op latere leeftijd tijdens de basisschool (NICHD, in Bennett, 2008). Er is van verschillende zijden kritiek gekomen op dit onderzoek, met name omdat het slechts lichte gedragsproblematiek zou gaan (Unicef, 2009). De laatste jaren wijzen wetenschappers ook meer op de risico's van een chronisch verhoogd stressniveau op de sociaal emotionele ontwikkeling van baby's (Unicef, 2009). Zij zouden later minder goed met spanningsvolle situaties kunnen omgaan. Kinderopvang wordt voor jonge baby's als een stressvolle situatie beschouwd. In recent onderzoek is aangetoond dat jonge baby's op hun dagen in het kinderdagverblijf een hoger cortisolniveau hebben dan op de dagen dat ze thuis zijn (Alberts, 2010). Meer cortisol duidt op meer stress. Vanwege al deze signalen pleiten sommige deskundigen voor een start in kinderopvang vanaf zes maanden en een start met korte opvangdagen (Schreuder, 2009).

Figuur 1: Model van factoren die direct of indirect van invloed zijn op het welbevinden en de ontwikkeling van een kind in de kinderopvang (Riksen-Walraven, 2004).

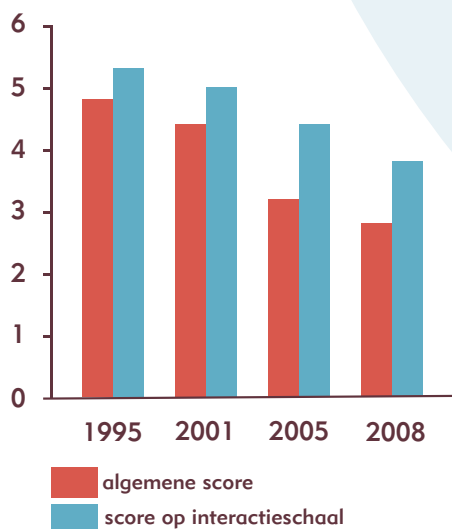
gevarieerd spelateriaal, waaronder boeken en platen, het aanmoedigen van de communicatie van kinderen, het taalgebruik, en de kwaliteit van de interacties tussen pedagogisch medewerker en kinderen in het algemeen (Jepma, 2009).

Naast bovengenoemde factoren zijn er ook andere kwaliteitsfactoren. Alle belangrijke kwaliteitsfactoren zijn voor Nederland samengevat in figuur 1: het kwaliteitsschema kinderopvang (Riksen-Walraven, 2004). In dit schema wordt een onderscheid gemaakt tussen proceskwaliteit (het pedagogisch handelen) en de structurele kwaliteit (de voorwaarden). Op dit schema zijn veel publicaties, meetinstrumenten voor kwaliteit en bijscholingscursussen gebaseerd.

Hoe staat het met de kwaliteit van kinderopvang in Nederland?

Het Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek (NCKO) doet periodiek wetenschappelijk onderzoek naar de kwaliteit van de kinderdagverblijven. Uit de laatste meting, van 2008, blijkt dat de algemene proceskwaliteit van de kinderopvang is gedaald ten opzichte van 2005, het jaar waarin een nulmeting is uitgevoerd. Vooral de kwaliteit van de ruimte/meubilering (meubilering, inrichting en aankleding ruimte) en de kwaliteit van de interacties tussen pedagogisch medewerkers en kinderen is gedaald. De kwaliteit van de activiteiten (beschikbaarheid, toegankelijkheid en gebruik leeftijdsadequaate spel- en ontwikkelingsmateriaal) is minder sterk gedaald.

Op de drie meest basale interactievaardigheden (sensitieve responsiviteit, respect voor de autonomie en structureren en grenzen stellen) scoren

Figuur 2: Algemene structurele kwaliteit en kwaliteit van de interactie tussen pedagogisch medewerkers en kinderen in de Nederlandse Kinderopvang, periode 1995-2008.

Bron: De Kruif e.a., 2009.

Schoolkinderen

Onderzoek naar de opvattingen over kwalitatief goede buitenschoolse opvang wijst uit dat kinderen, ouders en deskundigen de buitenschoolse opvang in de eerste plaats zien als een plaats voor ontspanning en vrijetijdsbeleving, met een nadruk op bewegen en buitenspelen. Andere verwachtingen zijn: uitdaging bieden in activiteiten, inrichting en materialen; de sociale ontwikkeling stimuleren; en waarden en normen overdragen (Boogaard, 2008).

Gastouderopvang

Vergelijkende onderzoeken naar het welbevinden van kinderen in gastouderopvang en kinderdagverblijven laten zien dat kinderen in de gastouderopvang gemiddeld meer welbevinden tonen dan kinderen in de kinderdagverblijven. Dit houdt verband met een hogere sensitieve interactie bij gastouders, en met een lager geluidsniveau (Groeneveld, 2008).

pedagogisch medewerkers gemiddeld. Opvallend minder goed is de kwaliteit van de interactievaardigheden praten en uitleggen, het stimuleren van de ontwikkeling en begeleiden van interacties tussen kinderen.

Verder is geconstateerd dat de interactievaardigheden van pedagogisch medewerkers beter zijn in (horizontale) peutergroepen (2 tot 4 jaar) dan in babygroepen (0 tot 2 jaar) en verticale groepen (0 tot 4 jaar).

Er is nog geen periodiek landelijk onderzoek gedaan naar de kwaliteit van buitenschoolse opvang en de gastouderopvang, zoals dat bij de dagopvang wel het geval is. Een eerste landelijke peiling vindt plaats in 2011 en wordt uitgevoerd door het Kohnstamm Instituut.

Hoe wordt kwaliteit in stand gehouden en verbeterd?

Er zijn verschillende modellen die een kader vormen voor de kwaliteit van de kinderopvang in Nederland. De belangrijkste zijn de wettelijke kwaliteitseisen aan de kinderopvang, het toezicht op de kwaliteit, de kwaliteitscontrole van de branche zelf en de Pedagogische kaders kindercentra 0-4 jaar en 4-12 jaar. Deze Pedagogisch kaders vormen onder andere de basis voor bijscholing in de sector. Daarnaast is de initiële opleiding van de pedagogisch medewerkers een belangrijke onderlegger voor de kwaliteit. Over het gewenste opleidingsniveau bestaat discussie. Hieronder staat per punt nadere informatie.

Wettelijke kwaliteitseisen kinderopvang

De Wet kinderopvang (2005) stelt dat de kinderopvang in een veilige en gezonde omgeving moet plaatsvinden en moet bijdragen aan gezondheid en ontwikkeling. Hierbij worden vier pedagogische doelen genoemd (Rixsen-Walraven, 2000). Deze doelen zijn:

1. Het bieden van emotionele veiligheid
2. Een bijdrage aan de persoonlijke competentie
3. Een bijdrage aan de sociale competentie
4. Overdragen van waarden en normen

Daarnaast zijn er kwaliteitseisen geformuleerd met betrekking tot de volgende domeinen:

- De betrokkenheid en inspraak van ouders
- De opleidingseisen en deskundigheid van het personeel
- De veiligheid en gezondheid
- De accommodatie en inrichting
- De groeps grootte en het aantal kinderen per beroepskracht
- De aanwezigheid van een pedagogisch beleidsplan
- De omgangstaal (in principe Nederlands)
- De omgang met klachten

Voor sommige van deze domeinen worden nadere kwaliteitsregels gesteld. Deze worden overeengekomen door de twee werkgeversverenigingen kinderopvang en de oudervereniging. Het resultaat van deze onderhandelingen wordt vastgelegd in een convenant en aangeboden aan het verantwoordelijke ministerie (vanaf 2010 het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/SZW). Het ministerie toetst de regels aan de Wet kinderopvang en formuleert ze als beleidsregels waarop de inspectie moet toezien. Het toezicht op de kwaliteit is in handen gelegd van de GGD. De GGD werkt in opdracht van de gemeente. De GGD doet aangekondigde en onaangekondigde inspecties. De rapporten van de GGD zijn openbaar. Op basis hiervan kan een gemeente sancties instellen (boetes en sluiting).

Zelfregulering door de sector

De sector heeft al voor de invoering van de Wet kinderopvang eigen kwaliteitsregels opgesteld. De Stichting Harmonisatie Kwaliteitsbeoordeling in de Zorgsector (HKZ) heeft in 1999 in nauwe samenspraak met werkveldvertegenwoordigers en vertegenwoordigers van de ouders en van de overheid, een ISO-gerelateerd *Certificatieschema Kinderopvang* opgesteld voor externe audit en beoordeling.

In de drie deelschema's voor kindercentra (kinderdagverblijf en buitenschoolse opvang), peuterspeelzalen en gastouderbureaus staan kwaliteitseisen waaraan een organisatie moet voldoen. Het initiatief voor regelmatige actualisatie van deze voorschriften is ook in handen gelegd van de HKZ. De regels hebben vooral betrekking op een goede organisatie van het aanbod. Onafhankelijke kwaliteitsfunctionarissen toetsen of de kinderopvangorganisatie de gevraagde procedures en protocollen in orde heeft en of zij ook werkelijk toegepast worden. Deelname aan dit certificeringssysteem is vrijwillig.

Pedagogische kaders

Er zijn twee landelijke pedagogische kaders opgesteld: het *Pedagogisch kader kindercentra 0-4 jaar* (Singer, 2009) en het *Pedagogisch kader kindercentra 4-13 jaar* (Schreuder, 2011). Deze boeken dienen als inspiratiebron voor het pedagogisch beleid en het pedagogisch handelen in de organisaties voor kinderopvang.

De beide pedagogische kaders bevatten een aantal kennisgebieden die belangrijk zijn in de kinderopvang en een overzicht van belangrijke pedagogische middelen, die in de kinderopvang gebruikt worden. De pedagogische doelen stemmen overeen met het wettelijk kader (zie hierboven).

De kennisgebieden betreffen:

- Veiligheid en welbevinden
- Autonomie en participatie (alleen 4-13 jaar)
- Spelen en vrije tijd (alleen 4-13 jaar)
- Leren en ontwikkelen
- Relaties in de groep (alleen 4-13 jaar)
- Samenwerken met ouders

Bij pedagogische middelen gaat het onder andere om:

- Communicatie
- Dagritme hanteren
- Spelbegeleiding
- Inrichten
- Kinderparticipatie (alleen 4-13 jaar)
- Voor de gastouderopvang is (nog) geen pedagogisch kader

Bijscholing en begeleiding

De Pedagogische kaders dienen tevens als basis voor bijscholingsplannen van kinderopvangorganisaties. De kinderopvang heeft vier jaar lang (2008-2012) de gelegenheid om subsidie te krijgen voor deze bijscholingsplannen. De overheid heeft via het Bureau Kwaliteit Kinderopvang/BKK voor die periode 40 miljoen euro ter beschikking gesteld aan de sector kinderopvang, ter verbetering van de kwaliteit. Een groot gedeelte van dat bedrag is beschikbaar voor bijscholing.

Men is het er over eens dat de kwaliteit van de kinderopvang vooral gebaat is bij het ondersteunen van pedagogisch medewerkers op de werkvloer (coaching, intervisie en supervisie) met effectieve gedragsveranderingsmethoden (bijvoorbeeld ‘training on the spot’ door experts met video-interactiebegeleiding) (Jepma, 2010). Ook het locatiemanagement kan hierin een belangrijke rol spelen, mits men kan komen tot een efficiënte aanpak van de managementtaken en de ‘pedagogische taak’ niet naar de marge wordt gedrukt.

Initiële opleiding

De opleiding van de pedagogisch medewerkers vindt plaats op MBO-niveau (Middelbaar Beroeps Onderwijs). De leerlingen kunnen gekwalificeerd worden op niveau 3 (PW3) en 4 (PW4). De opleidingen worden verzorgd door de regionale opleidingscentra (ROC's). Er is al een aantal jaren kritiek op het niveau van pas afgestudeerde pedagogisch medewerkers. Dit wordt voor een deel geweten aan de opleiding (Jepma, 2010). In een breed samengestelde expertmeeting in 2009 is gesteld dat studenten onvoldoende ontwikkelingspsychologische kennis hebben en ook de vaardigheden om kinderen in hun ontwikkeling te begeleiden onvoldoende aanwezig zijn. Men vindt dat de opleidingen een brede, maar te oppervlakkige oriëntatie op het toekomstige werk geven.

Verhoging opleidingsniveau

Sommige deskundigen pleiten voor een algemene verhoging van het gevraagde opleidingsniveau van pedagogisch medewerkers van MBO-niveau 3 naar MBO-niveau 4, en uiteindelijk naar HBO-niveau, zoals voor het basisonderwijs). Vergeleken met bijvoorbeeld de Scandinavische landen is het gevraagde opleidingsniveau voor een functie in de kinderopvang hier laag. Andere deskundigen willen bouwen aan een ‘functiemix’. Een evenwichtig samengesteld team van academisch gevormde personeelsleden, hbo- en mbo-personeel staat beter garant voor een hoger kwaliteitsniveau van de kinderopvang, zo is de redenering. In dat geval zou de sector ook moeten over gaan tot het passend belonen van excellent personeel via functie- en salarisdifferentiatie (onderscheiden en belonen van junior, medior en senior pedagogisch medewerkers), waardoor er meer hoger opgeleid personeel in de sector wil werken (Jepma 2010).

Bronnen

Alberts, E. (2010). *The challenges of child care for very young infants*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

Bennet, J. (2008). *Early Childhood Services in the OECD Countries: Review of the literature and current policy in the early childhood field*. Unicef Innocenti Research Centre, Florence.

Boogaard, M., Fukkink, R. en Felix, C. (2008). *Chillen, skaten, gamen. Opvattingen over kwalitatief goede buitenschoolse opvang in Nederland*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.

Buitenhek Management & Consult BV (2009). *Verzadiging van de kinderopvangmarkt in Nederland nadert snel*. Utrecht: Buitenhek Management & Consult BV.

Elliot, A. (2006). *Early Childhood Education. Pathways to quality and equity for all children*. ACER.

Jepma, IJ., Schonewille, B., Beekhoven, S. en Roode, N. de (2009). *Kwalificatie en kwaliteit in de voorschoolse educatie*. Utrecht: Sardes.

Jepma, IJ. (2010). *Professionalisering uitvoerend personeel VVE*. (www.eco3.nl)

Fukkink, R.G. en Lont, A. (2007). Does training matter? A meta-analysis and review of caregiver training studies. *Early Childhood research Quarterly*, 22, 294-311.

GGD (2009). *Risicogestuurd toezicht kinderopvang*. GGD Nederland.

Groeneveld, M.G., Vermeer, H.J., IJzendoorn, M.H. van en Linting, M. (2008). *Welbevinden en Stress van Kinderen in de Kinderopvang*. Leiden: Universiteit Leiden.

Inspectie van het Onderwijs (2010). *Toezichtkader VVE 2010*. Utrecht; Onderwijsinspectie.

Kwok, S., Meij, H. en Vegt, A.L. van der (2010). *Horizontale en verticale groepen in kinderopvangcentra*. Utrecht: NJI/Sardes.

Kwok, S., en Schreuder, E.T. (2010). *Stabiele groepen in kinderdagverblijven*. Amsterdam: SWP.

Ministerie van OCW (2010). *Kerncijfers 2005-2009*. Den Haag: OCW, Directie Kennis.

Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek (2009). *Pedagogische kwaliteit van de kinderopvang voor 0- tot 4-jarigen in Nederlandse kinderdagverblijven*. Amsterdam/Nijmegen: Universiteit van Amsterdam/Radboud Universiteit Nijmegen.

Peeters, J. (2008). *De warme professional; begeleid(st)ers kinderopvang construeren professionaliteit*. Gent: Academia Press.

Ploeg, J.D. van der (1994). *Kinderen (z)onder vrienden*. Rotterdam: Lemniscaat.

Riksen-Walraven, M. (2000). *Tijd voor kwaliteit in de kinderopvang*. Amsterdam: Vossiuspers AUP.

Riksen-Walraven, M. (2004). *Pedagogische kwaliteit in de kinderopvang: doelstellingen en kwaliteitscriteria*. In: R. IJzendoorn, L. Tavecchio en M. Riksen-Walraven (red.). *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang*. Amsterdam: Boom. (p 100-123).

Schreuder, E.T. (2009). *Babyopvang kan beter*. Themabericht Nederlands Jeugdinstituut (www.nji.nl).

Schreuder, E.T., Boogaard, M., Fukkink, R.G. en Hoex, J.A.M. (2011). *Pedagogisch kader kindercentra 4 – 13 jaar*. Amsterdam: Elsevier (in publicatie).

Sociaal Cultureel Planbureau (2007). *Liefst zoals thuis*. Den Haag; SCP.

Singer, E. en Kleerekoper, L. (2009). *Pedagogisch kader kindercentra 0-4 jaar*. Maarssen: Elsevier gezondheidszorg. Op www.pedagogenplatform.nl is het boek gratis te downloaden.

Unicef (2009). *The child care transition, Innocenti Report Card 8*. Unicef Innocenti Research Centre, Florence.

Websites

www.pedagogischkader.nl

www.inspectiekinderopvang.ggd.nl

www.hkz.nl

www.eco3.nl

www.nji.nl

Colofon

Auteurs: IJsbrand Jepma en
Liesbeth Schreuder

Contact: www.eco3.nl

© februari 2011